

УДК 581.526.45:58.006:502.75(477)

А. А. Куземко

Національний дендрологічний парк "Софіївка" НАН України
вул. Київська, 12а, м. Умань, 20300 Україна
e-mail: anya_meadow@mail.ru

СУЧАСНИЙ СТАН ОХОРОНИ *IN SITU* ЛУЧНОЇ РОСЛИННОСТІ ПОЛІССЯ ТА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

Лучна рослинність, охорона in situ, природно-заповідний фонд, екологічний менеджмент

СУЧАСНИЙ СТАН ОХОРОНИ *IN SITU* ЛУЧНОЇ РОСЛИННОСТІ ПОЛІССЯ ТА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ. А. А. Куземко. – Проаналізовано сучасний стан охорони лучної рослинності в об'єктах природно-заповідного фонду. Обґрунтовано доцільність охорони лучної рослинності та найбільш цінних її компонентів у складі ботанічних заказників зі збереженням режиму використання, який існував на час створення природно-заповідної території. Запропоновано стратегічні напрямки оптимізації охорони лучної рослинності *in situ* та шляхи їхньої реалізації.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОХРАНЫ *IN SITU* ЛУГОВОЙ РАСТИТЕЛЬНОСТИ ПОЛЕСЬЯ И ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ ОПТИМИЗАЦИИ.

А.А. Куземко. – Проанализировано современное состояние охраны луговой растительности в объектах природно-заповедного фонда. Обоснована целесообразность охраны луговой растительности и наиболее ценных ее компонентов в составе ботанических заказников с сохранением режима использования, существовавшего на момент создания природно-заповедной территории. Предложены стратегические направления оптимизации охраны луговой растительности *in situ* и пути их реализации.

CURRENT STATE OF *IN SITU* CONSERVATION OF THE MEADOW VEGETATION IN THE FORESTED LOWLAND AND FOREST-STEPPE OF UKRAINE AND THE PERSPECTIVES OF ITS OPTIMIZATION.

A.A. Kuzemko. – The current state of the meadow vegetation conservation in the natural-protected objects has been analysed. It was grounded the expediency of conservation of meadow vegetation and the most valuable its components in the botanical reserves with conservation of the using regime that existed at the time of the creation of natural protected area. The strategic directions of optimization of meadow vegetation *in situ* conservation and the ways of their implementation have been proposed.

У Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Pan-European..., 1995) лучній рослинності приділено особливу увагу. Зокрема, відповідно до п. 8 стратегічного плану дій на 1996–2000 роки передбачалося: сприяння розробці планів дій щодо охорони природних і напівприродних лук, особливо тих, що мають європейське значення; підготовка планів з організації пасовищного господарства за допомогою конкретних заходів, що базуються на юридичних та фінансових можливостях місцевого, національного та міжнародного рівнів; зосередження особливої уваги та і контроль за збором даних та урахування потреб агропасовищних районів; визначення ступеня пріоритетності заходів щодо збереження природних лук, які характеризуються значним біологічним та ландшафтним різноманіттям, а також у різних біогеографічних регіонах із зосередженням особливої уваги на райони Атлантики, Іберії, Східного Середземномор'я, а також Центральної та Східної Європи; розробка проекту перспективної програми Європейського союзу та плану дій для напівприродних пасовищ, включаючи питання політики у галузі регіонального розвитку, сільського господарства, соціально-екологічної політики; розробка конкретних заходів щодо застосування дієвих механізмів організації регульованих пасовищ з використанням податкових стимулів для екологічно вразливих районів та запровадження ініціатив по управлінню землекористуванням на великих пасовищах; вивчення методологій застосування принципу взаєморозрахунків у ра-

мках реформи загальної сільськогосподарської політики ЄС на підтримку природних районів з цінним біологічним та ландшафтним різноманіттям; розробка планів участі державних та приватних секторів у програмах приватизації в сільськогосподарських районах Центральної та Східної Європи.

Більшість з наведених стратегічних напрямків ще й сьогодні в Україні чекають на вирішення. Особливо це стосується проблем організації пасовищного господарства, природоохоронної політики у галузі регіонального розвитку, сільського господарства, соціально-екологічної політики та ініціатив по управлінню землекористуванням. Натомість протягом останніх десятиліть Україна має значні здобутки щодо організації охорони у тому числі лучної рослинності та її компонентів як *in situ*, так і *ex situ*.

Метою даної статті був аналіз сучасного стану охорони лучної рослинності лісової та лісостепової зон рівнинної частини України (далі ЛЛСЗРЧУ) та розробка стратегічних напрямків її оптимізації.

Матеріал та методика дослідження

Дослідження проводились шляхом аналізу представленості угруповань лучної рослинності в об'єктах природно-заповідного фонду на основі літературних даних та власних спостережень. При розробці стратегічних напрямків оптимізації охорони лучної рослинності Полісся та Лісостепу України аналізувалися матеріали міжнародних природоохоронних конвенцій та стратегій (Convention..., 1979; Convention..., 1992; Council..., 1992; Pan-European..., 1995; Sustainable Future..., 2008)

Результати досліджень та їх обговорення

Відповідно до Конвенції про біологічне різноманіття основною умовою його збереження є охорона екосистем та природних середовищ існування *in situ*, підтримання та відновлення життєздатних популяцій видів у природних умовах. З цією метою створюються природно-заповідні території. Протягом років Незалежності України кількість природно-заповідних територій вищого рангу значно зросла. Станом на 1.01.2011 р. в Україні нараховувалося 4 біосферних та 19 природних заповідників, 47 національних природних парків (НПП), 58 регіональних ландшафтних парків (РЛП) (Інформація..., 2011), з них безпосередньо на території ЛЛСЗРЧУ – 23 НПП, 8 природних заповідників та 19 РЛП.

У переважній більшості цих об'єктів різною мірою представлена лучна рослинність, хоча основними об'єктами охорони є зональні типи рослинності – у об'єктах лісової зони це лісова рослинність, а в межах лісостепової зони, відповідно, степова рослинність. Значні площі, зайняті лучною рослинністю, представлені на території Канівського природного заповідника (лівобережна частина), НПП "Прип'ять-Стохід", Шацькому НПП, РЛП "Дніпровські острови", "Кременчуцькі плавні", "Міжріченський", "Сеймський", "Трахтемирівський", цінні лучні ділянки представлені на території Поліського, Черемського природних заповідників, Ічнянського, Деснянсько-Старогутського НПП, а також НПП "Гомільшанські ліси", РЛП "Мальованка", "Нижньоворсклянський" та ін. Значно підвищено було репрезентативність лучної рослинності на територіях ПЗФ найвищого рангу після створення у 2009–2010 роках національних природних парків "Білоозерський", "Гетьманський", "Залісся", Ківерцівський ("Цуманська Пуща"), "Нижньосульський", "Пам'ятка Пеняцька" ("Північне Поділля"), Пирятинський.

Крім того, рідкісні лучні рослини охороняються у складі цілого ряду заказників загальнодержавного та місцевого значення. Це, наприклад, ботанічні заказники "Стрижавські орхідеї" (Вінницька обл.), "Зозулинцеві луки" (Полтавська обл.), "Прироські луки" (Черкаська обл.), назви яких говорять самі за себе. Крім того, лучна рослинність охороняється у складі заказників іншого типу – гідрологічних, зоологічних, ентомологічних, ландшафтних; наприклад, на території гідрологічного заказника "Шуляцьке болото" (окол. с. Адамівка Жашківського р-ну) знаходиться, очевидно, найбільша в Черкаській області популяція *Dactylorhiza incarnata*, на території Тікицького ентомологічного заказника (окол. смт Катеринопіль) – єдина на Черкащині, а, можливо, і у Правобережному Лісостепу популяція *Fritillaria meleagroides*. Цінні лучні ділянки з численними рідкісними

ми видами входять до складу Буго-Деснянського загальнозоологічного заказника (окол. с. Славне, Вінницький р-н, Вінницька обл.).

Разом із тим, значна частина популяцій рідкісних лучних видів і особливо цінних з наукової точки зору ділянок природної лучної рослинності й досі залишається поза охороною (Південно-Бузький меридіональний екологічний коридор, 2006; Куземко, 2008; Куземко та ін., 2010), що свідчить про необхідність подальшої їх інвентаризації з метою забезпечення належною охороною, насамперед, у складі ботанічних заказників. Ця форма охорони *in situ*, на нашу думку, є найбільш доцільною для охорони лучної рослинності в сучасних умовах, оскільки відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд" оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів, що значно спрощує підготовку необхідної документації та полегшує отримання згоди місцевої влади, а отже дозволяє у короткі строки забезпечити об'єкт належною охороною.

Крім практичних міркувань, вирішуючи питання, як краще охороняти вид – на одному великому за площею заповідному об'єкті чи на кількох менших, бажано віддавати перевагу другому варіантові з погляду генетики та фітосозології. Тоді зменшиться небезпека зникання особин від випадкових стихійних явищ та хвороб біотичного характеру (Стойко, 2011).

Однак, на відміну від зональних типів рослинності, зокрема лісової та до певної міри степової, для лучної рослинності недостатньо забезпечити заповідний режим з метою збереження найбільш цінних компонентів фітоценозів, що зумовлено вже неодноразово згадуваною особливістю функціонування лучних фітосистем, пов'язаною з необхідністю постійного вилучення фітомаси для тривалого їх існування. Сьогодні в Україні практично відсутня науково обґрунтована система екологічного менеджменту лучних екосистем на природно-заповідних територіях. Наслідком цього часто стає ситуація, що створення природно-заповідного об'єкту з встановленням режиму абсолютної заповідності призводить до знищення саме тих компонентів різноманіття, для охорони яких власне і створювався цей об'єкт. Ми спостерігали таку ситуацію у ботанічному заказнику "Серебрянський" (окол. смт Кремінна, Луганська обл.), який створювався з метою охорони флористично багатих лук. Однак авторами наукового обґрунтування було рекомендовано заборонити на території об'єкту сінокосіння, яким власне й підтримувалося високе флористичне різноманіття лучної екосистеми. Внаслідок цього протягом кількох років відбулося значне накопичення підстилки і поширення чагарників, що призвело до різкого зниження флористичного різноманіття та зникнення цілого ряду рідкісних видів.

При визначенні режиму екологічного менеджменту на території природно-заповідних об'єктів, створених для охорони лучної рослинності та її компонентів, на нашу думку, варто керуватися простою логікою: зберігати той режим природокористування, який мав місце на час обстеження і підготовки наукового обґрунтування, оскільки саме він зумовив формування того різноманіття, яке заслуговує на охорону. Таким чином, якщо на момент створення заказника лучна ділянка зазнавала впливу випасу або сінокосіння, то цей вплив повинен зберігатися за умов дотримання відповідних норм навантажень для певного типу угідь (Справочник..., 1986; Вологі луки..., 2005; Балашов та ін., 2006; Куземко, 2008; Абдулоєва та ін., 2009; Kuzemko, 2010). Разом із тим, створення заказника дозволить зберегти цінну лучну ділянку від загрози розорювання, заліснення, забудови, осушення тощо.

Дещо важче організувати екологічний менеджмент лучної рослинності на природно-заповідних територіях вищого рангу, насамперед у природних заповідниках і національних природних парках, особливо якщо лучні ділянки відповідно до функціонального зонування увійшли до заповідної зони. В такому випадку відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд" та етики заповідної справи (Борейко, 2005) будь-яке втручання у хід природних процесів заборонено, тому повинні бути заборонені й випас ВРХ та сінокосіння, навіть з метою екологічного менеджменту. При цьому функціонування природних лучних ділянок може підтримуватися лише завдяки впливу диких трав'янистих тварин. Якщо ж ділянка знаходиться на території зони антропогенних ландшафтів та буферної, на ній потрібно застосовувати заходи екологічного менеджменту, насам-

перед сінокошення у пізні строки, після обнасіння основних ценозоутворюючих злаків. На користь цієї думки свідчить той факт, що розповсюдження на території Європи у XIX ст. найбільш цінних з наукової точки зору лук союзу *Molinion*, які відзначаються найвищим траплянням рідкісних видів, ряд авторів пов'язують саме з косінням молінієвих лук восени, для отримання підстилкового матеріалу (Stebler, 1898; Poschlod et al., 2009). Протягом XX ст. ця практика традиційного менеджменту була практично втрачена через заміну підстилки у тваринництві промисловими суспензіями, і молінієві луки в Європі почали швидко зникати.

Потребу запровадження заходів екологічного менеджменту для підтримання різноманіття цінних з наукової точки зору ділянок лучної рослинності необхідно враховувати при розробці планів функціонального зонування природно-заповідних територій найвищого рангу – національних природних парків, природних заповідників та регіональних ландшафтних парків.

Висновки

Враховуючи вищесказане, можна виділити ряд стратегічних напрямків, спрямованих на оптимізацію охорони лучної рослинності ЛЛСЗРЧУ в сучасних умовах.

Збереження традиційного використання природних лучних угідь. Для реалізації даного напрямку потрібні дослідження досвіду пасовищного та сінокісного використання лучних екосистем в окремих регіонах ЛЛСЗРЧУ, у тому числі в етноботанічному та етнографічному аспектах.

Інвентаризація найбільш цінних з наукової точки зору лучних ділянок та забезпечення їх належною охороною в умовах *in situ*. Для реалізації цього напрямку на видовому рівні потрібно з'ясувати сучасний стан усіх відомих з літератури та гербарних зборів місцезнаходжень видів рослин, що охороняються на міжнародному, національному та регіональному рівнях, вивчити віталітетну структуру їхніх популяцій, виявити існуючі загрози їхньому існуванню та забезпечити відповідний режим охорони *in situ*. Для реалізації даного напрямку на надвидовому рівні потрібно провести інвентаризацію лучних біотопів, що охороняються на міжнародному рівні відповідно до положень Habitat Directive та Бернської конвенції із використанням класифікації біотопів EUNIS, а також забезпечення їх належною охороною у складі об'єктів ПЗФ та Смарагдової мережі і, можливо, у подальшому – мережі NATURA 2000.

Запровадження режимів екологічного менеджменту на природно-заповідних територіях для підтримання тривалого функціонування лучних екосистем. Для реалізації цього напрямку необхідно розробити норми сінокісних та пасовищних навантажень, здатних підтримувати існуюче різноманіття. Питання щодо можливості застосування заходів екологічного менеджменту повинно вирішуватись з урахуванням рангу об'єкту ПЗФ, його функціонального зонування та із дотриманням норм біоетики.

Абдулоєва О. С. Безпечне випасання та сінокошення / О. С. Абдулоєва, В. А. Горобчишин, Ю. В. Проценко. – К., 2009. – 51 с.

Балашов Л. С. Кормовиробництво. Луки Чернігівщини / Л. С. Балашов, М. А. Даниленко, Л. М. Сипайлова. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2006. – 280 с.

Борейко В. Е. Этика и менеджмент заповедного дела / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2005. – 328 с.

Вологі луки. Посібник з управління та відновлення / Ф. Бенстід та ін., пер. з англ.: за заг. ред. О. В. Дудкіна, О. М. Осадчої. – К., 2005. – 125 с.

Інформація щодо природно-заповідного фонду станом на 01.11.2011 / Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/9216>.

Куземко А. А. Оптимізація сінокошення на заплавах луках лісостепової зони України як умова збереження їх фіторізноманітності / А. А. Куземко // Вісник Одеського національного університету. Серія "Біологія". – 2008. – 13, вип. 16. – С. 104–110.

Куземко А. А. Перспективи оптимізації природно-заповідного фонду Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей / А. А. Куземко // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Серія "Екологія. Біологічні науки". – 2008. – Вип. 5 (63). – С. 135–142.

- Куземко А. А. Ключові території національного рівня на території Вінницької області та їх значення для оптимізації мережі природно-заповідного фонду / А. А. Куземко, О. Г. Яворська, Є. І. Ворона, Г. А. Чорна, М. М. Федорончук // Заповідна справа в Україні. – 2010. – 16, вип. 1. – С. 88–93.
- Південно-Бузький меридіональний екологічний коридор: стислий огляд біорізноманіття та найцінніші території / [Костюшин В., Куземко А., Онищенко В. та ін.]; за ред В. А. Костюшина. – Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл. – К., 2006. – 92 с.
- Справочник по сенокосам и пастбищам. – М. : Россельхозиздат, 1986. – 335 с.
- Стойко С. М. Основи фітосозології та її завдання у збереженні фітогенофонду і фітоценофонду / С. М. Стойко // Український ботанічний журнал. – 2011. – 68, № 3. – С. 331–351.
- Convention on Biological Diversity. United Nations. – Rio-de-Janeiro, 1992.
- Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Council of Europe. – Bern, 1979.
- Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora – OJ L 206, 22.7.1992.
- Kuzemko A. The system of management of the steppe–meadow communities in the Forest–Steppe zone of Ukraine as the prerequisite of its biodiversity conservation / A. Kuzemko // Succession, management and restoration of dry grassland. 7th European Dry Grassland Meeting. Abstracts and Excursion Guides (27–31 May 2010 Smolenice Congress Centre, Slovak Republic) / Ed. by M. Janišová, M. Budzáková and M. Petrášová. – Bratislava, 2010. – P. 41–42.
- Pan–European biological and landscape diversity strategy. Council of Europe. – Sofia, 1995.
- Poschlod P. Origin and development of grasslands in Central Europe / P. Poschlod, A. Baumann, P. Karlik // Grasslands in Europe of high nature value / [Veen, P., Jefferson, R., de Smidt, J., van der Straaten, J. (Eds.)]. – KNNV Publishing, Zeist, Netherlands, 2009. – P. 15–25.
- Stebler F. G. Die besten Streuepflanzen. Abbildungen und Beschreibungen derselben, mit einem einleitenden Teil über die Streumaterialien, einer Übersicht der wichtigsten Pflanzen der Streuwiesen und allgemein wirthschaftlichen Abschnitt über Produktion, Nutzung und Verwendung der Riedstreie. IV. Teil dees schweizerischen Wiesenpflanzenwerkes / F. G. Stebler. – Bern : K. J. Wyß, 1898. – 148 s.
- Sustainable Future for Europe; the European Strategy for Plant Conservation 2008–2014 / Developed by the Planta Europa and the Council of Europe. – Salisbury, UK–Strasbourg, France, 2008. – 63 p.

Надійшла 5.03.2012 р.

Рекомендує до друку
В.В. Шаповал